

Εισαγωγή

Η ευρωπαϊκή ήπειρος είχε ειρήνη το πρωί της Κυριακής, 28ης Ιουνίου 1914, όταν ο αρχιδούκας Φραγκίσκος Φερδινάνδος και η γυναίκα του Σοφί Χότεκ έφτασαν στον σιδηροδρομικό σταθμό του Σαράγεβου. Τριάντα επτά ημέρες αργότερα, είχε πόλεμο. Η σύρραξη που ξεκίνησε εκείνο το καλοκαίρι κινητοποίησε 65 εκατομμύρια ενστόλους, καταδίκασε τρεις αυτοκρατορίες, προκάλεσε περισσότερους από 15 εκατομμύρια θανάτους στρατιωτικών και αμάχων και 21 εκατομμύρια τραυματίες. Οι φρικαλεότητες του ευρωπαϊκού εικοστού αιώνα γεννήθηκαν απ' αυτή την καταστροφή· όπως είτε ο Αμερικανός ιστορικός Φριτς Στερν, ήταν «η πρώτη συμφορά του εικοστού αιώνα, η συμφορά από την οποία ξεπήδησαν όλες οι άλλες».¹ Η διαμάχη για το γιατί συνέβη άρχισε προτού πέσουν οι πρώτες τουφεκιές και δεν έχει σταματήσει από τότε. Γεννοβόλησε μιαν ιστοριογραφική γραμματεία πρωτοφανούς μεγέθους, εξειδίκευσης και ηθικής έντασης. Για τους θεωρητικούς των διεθνών σχέσεων τα γεγονότα του 1914 παραμένουν η κατ' εξοχήν πολιτική κρίση, με επαρκή βαθμό περιπλοκότητας ώστε να επιδέχεται άπειρες υποθέσεις εργασίας.

Ο ιστορικός που προσπαθεί να κατανοήσει τη γένεση του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου αντιμετωπίζει κάμποσα προβλήματα. Το πρώτο και προφανέστερο είναι η υπερπροσφορά πηγών. Καθένα από τα εμπόλεμα κράτη παρήγαγε επίσημες πολύτομες εκδόσεις διπλωματικών εγγράφων, εκτενή έργα συλλογικού αρχαιακού μόχθου. Υπάρχουν ύπουλα ρεύματα μέσα σ' αυτό τον ωκεανό των πηγών. Οι περισσότερες επίσημες εκδόσεις εγγράφων που κυκλοφόρησαν στα χρόνια του Μεσοπολέμου είχαν απολογητική χροιά. Η πενήνταεπτάτομη γερμανική σειρά *Die Große Politik*, που περιείχε 15.889 έγγραφα οργανωμένα σε 300 θεματικές ενότητες, δεν είχε εκπονηθεί με καθαρώς ακαδημαϊκούς στόχους· υπήρχε η ελπίδα ότι η δημοσιοποίηση του προπολεμικού υλικού θα αρκούσε για να ανασκευαστεί η θέση περί «ενοχής για τον πόλεμο», που είχε καθγιαστεί με την ένταξή της μέσα στους όρους της συνθήκης των Βερσαλλιών.² Για τη γαλλική κυβέρνηση επίσης, η μεταπολεμική έκδοση εγγράφων ήταν ένα εγχείρημα «πολιτικού βασικά χαρακτήρα», όπως είπε ο υπουργός Εξωτερικών Ζαν-Λουί Μπαρτού τον Μάιο του 1934. Σκοπός της ήταν να λειτουργήσει ως «αντίβαρο στην καμπάνια που ξεκίνησε η Γερμανία μετά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών».³ Στη Βιέννη ο στόχος ήταν, όπως επισήμανε το 1926 ο Λούντβιγκ Μπίτνερ, συνεκδότης της οκτάτομης συλλογής *Österreich-Ungarns Außenpolitik*, να υπάρξει μια έγκυρη έκδοση των πηγών

προτού κάποιος διεθνής οργανισμός –η Κοινωνία των Εθνών, ίσως;– αναγκάσει την αυστριακή κυβέρνηση να προβεί σε δημοσίευση κάτω από λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες.⁴ Των πρώιμων σοβιετικών εκδόσεων εγγράφων το κίνητρο ήταν εν μέρει η επιθυμία να αποδείξουν ότι τον πόλεμο τον είχαν ξεκινήσει ο δεσποτικός τσάρος και ο συμμαχικός του εταίρος, ο αστός Ραιμόν Πουανκαρέ, με την ελπίδα να αποθεμιτοποιήσουν τις γαλλικές απαιτήσεις εξόφλησης των προπολεμικών δανείων.⁵ Ακόμα και στη Βρετανία, όπου τα *British Documents on the Origins of the War* εγκαινιάστηκαν με υψηλόφρονες αναφορές στην αμερόληπτη ακαδημαϊκή έρευνα, το υλικό που προέκυψε δεν ήταν απαλλαγμένο από σκόπιμες παραλείψεις εγγράφων, που διαμόρφωναν μια όχι πλήρως ισορροπημένη εικόνα της θέσης της Βρετανίας στα γεγονότα που προηγήθηκαν της έκρηξης του πολέμου το 1914.⁶ Με λίγα λόγια, οι μεγάλες ευρωπαϊκές εκδόσεις εγγράφων, παρά την αναμφισβήτητη αξία τους για τους μελετητές, ήταν πυρομαχικά για έναν «παγκόσμιο πόλεμο εγγράφων», όπως παρατήρησε ο Γερμανός στρατιωτικός ιστορικός Μπέρνχαρντ Σβερτφέγκερ σε μια κριτική μελέτη του το 1929.⁷

Τα απομνημονεύματα των κρατικών λειτουργών, των στρατιωτικών διοικητών και κρίσιμων ιθυνόντων, μολοντί απαραίτητα σε οποιονδήποτε προσπαθεί να καταλάβει τι συνέβη καθοδόν προς τον πόλεμο, δεν είναι λιγότερο προβληματικά. Ορισμένα είναι απελπιστικά λιγόλογα πάνω σε φλέγοντα ζητήματα. Ορίστε μερικά παραδείγματα: οι *Στοχασμοί πάνω στον Παγκόσμιο Πόλεμο*, που δημοσίευσε το 1919 ο Γερμανός καγκελάριος Τέομπαλντ φον Μπέτμαν Χόλβεγκ, δεν έχουν ουσιαστικά τίποτα να πουν για το θέμα των πράξεών του ή των πράξεων των συναδέλφων του κατά την Ιουλιανή Κρίση του 1914· τα πολιτικά απομνημονεύματα του Ρώσου υπουργού Εξωτερικών Σεργκέι Σαζόνοφ είναι χαλαρά, πομπώδη, κατά διαστήματα ψευδολόγα και απολύτως μη ενημερωτικά για τον δικό του ρόλο σε κρίσιμα γεγονότα· το δεκάτομο χρονικό του προέδρου της Γαλλίας Ραιμόν Πουανκαρέ για τα χρόνια του στην εξουσία είναι περισσότερο προπαγανδιστικό παρά αποκαλυπτικό – υπάρχουν εντυπωσιακές ασυμφωνίες ανάμεσα στις «ενθυμήσεις» του για τα γεγονότα στη διάρκεια της κρίσης και στις σύγχρονες με τα γεγονότα αυτά σημειώσεις του στο αδημοσίευτο ημερολόγιό του.⁸ Τα προσηνή απομνημονεύματα του Βρετανού γραμματέα Εξωτερικών σερ Έντουαρντ Γκρέντ προσπερνούν γρήγορα το ευαίσθητο ζήτημα των δεσμεύσεων που είχε αναλάβει προς τις δυνάμεις της Συνεννόησης πριν από τον Αύγουστο του 1914 και του ρόλου που αυτές έπαιζαν στο πώς χειρίστηκε την κρίση.⁹

Όταν ο Αμερικανός ιστορικός Μπέρναντ Έβερλ Σμιτ του Πανεπιστημίου του Σικάγου ταξίδεψε στην Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του 1920 με συστατικές επιστολές για να πάρει συνεντεύξεις από πρώην πολιτικούς που είχαν παίξει ρόλο στα γεγονότα, εντυπωσιάστηκε από την απόλυτη κατά τα φαινόμενα ανοσία των συνομιλητών του στην αυτοαμφισβήτηση. (Μοναδική εξαίρεση ήταν ο Γκρέντ, ο οποίος «παρατήρησε

αυθόρμητα» ότι είχε διαπράξει λάθος τακτικής όταν είχε προσπαθήσει να διαπραγματευτεί με τη Βιέννη μέσω του Βερολίνου στη διάρκεια της Ιουλιανής Κρίσης, αλλά η εσφαλμένη εκτίμηση στην οποία αναφερόταν ήταν δευτερεύουσας σημασίας και το σχόλιο αντανάκλουσε ένα ειδικά αγγλικό στιλ μανδρινικής αυτοεπίκρισης μάλλον, παρά μια γνήσια παραδοχή ευθύνης.)¹⁰ Υπήρχαν επίσης προβλήματα μνήμης. Ο Σμιτ εντόπισε τον πρώην υπουργό Οικονομικών της Ρωσίας Πιότρ Μπαρκ, που τώρα ήταν τραπεζίτης στο Λονδίνο, γνωστός ως Πήτερ Μπαρκ. Το 1914, ο Μπαρκ είχε συμμετάσχει σε συνεδριάσεις στις οποίες είχαν παρθεί αποφάσεις κεφαλαιώδους σημασίας. Και όμως, όταν ο Σμιτ τον συνάντησε, ο Μπαρκ επέμεινε ότι είχε «ασχνή ενθύμηση των γεγονότων εκείνης της εποχής».¹¹ Ευτυχώς, οι σημειώσεις που ο πρώην υπουργός είχε κρατήσει τότε παρέχουν περισσότερες πληροφορίες. Όταν ο ερευνητής Λουτσιάνο Μαγκρίνι ταξίδεψε στο Βελιγράδι το φθινόπωρο του 1937 για να πάρει συνέντευξη απ' όλους τους επιζώντες για τους οποίους ήταν γνωστό ότι είχαν κάποια σχέση με τη συνωμοσία του Σαράγεβου, διαπίστωσε ότι υπήρχαν μάρτυρες που μαρτυρούσαν για θέματα για τα οποία δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζουν, άλλοι που «παρέμεναν βουβοί ή έδιναν ψευδή αναφορά των όσων γνωρίζουν», και άλλοι ακόμα που «πρόσθεταν στολίδια στα λεγόμενά τους ή ενδιαφέρονταν κυρίως για την αυτοδικαίωσή τους».¹²

Επιπλέον, εξακολουθούμε να έχουμε σημαντικά κενά στις γνώσεις μας. Πολλές σημαντικές ανταλλαγές μεταξύ βασικών συντελεστών ήταν προφορικές και δεν έχουν καταγραφεί – μπορούμε να τις ανασυνθέσουμε μόνο από έμμεσα τεκμήρια ή από μεταγενέστερες μαρτυρίες. Οι σερβικές οργανώσεις που σχετίζονταν με τη δολοφονία του Σαράγεβου ήταν εξαιρετικά εχέμυθες και δεν άφησαν σχεδόν κανένα ίχνος πάνω σε χαρτί. Ο Ντραγκούτιν Ντιμιτρίεβιτς, αρχηγός της σερβικής στρατιωτικής υπηρεσίας πληροφοριών, πρόσωπο-κλειδί στη συνωμοσία για τη δολοφονία του αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου στο Σαράγεβο, έκαιγε κατά τακτά διαστήματα τα χαρτιά του. Πολλά πράγματα παραμένουν άγνωστα σχετικά με το ακριβές περιεχόμενο των πρώτων-πρώτων συζητήσεων ανάμεσα στη Βιέννη και στο Βερολίνο για το τι έπρεπε να κάνουν ως απάντηση στις δολοφονίες του Σαράγεβου. Τα πρακτικά των συναντήσεων κορυφής που έγιναν ανάμεσα στις πολιτικές ηγεσίες της Γαλλίας και της Ρωσίας στην Αγία Πετρούπολη στις 20-23 Ιουνίου, έγγραφα δυνάμει τεράστιας σημασίας για την κατανόηση της τελευταίας φάσης της κρίσης, δεν βρέθηκαν ποτέ (τα ρωσικά πρωτόκολλα είναι πιθανό ότι απλώς χάθηκαν· η γαλλική ομάδα που ανέλαβε την έκδοση των *Documents Diplomatiques Français* δεν μπόρεσε να βρει τη γαλλική έκδοσή τους). Οι μπολσεβίκοι είναι γεγονός ότι δημοσίευσαν πολλά κρίσιμα διπλωματικά έγγραφα, σε μια προσπάθεια να ξεμπροστιάσουν τις μεγάλες δυνάμεις με τις ιμπεριαλιστικές τους μηχανορραφίες, αλλά τα έγγραφα αυτά εμφανίζονταν κατά άτακτα διαστήματα, χωρίς κάποια σειρά, και εστίαζαν συνήθως σε συγκεκριμένα θέματα, όπως τα σχέδια της Ρω-

σίας για τον Βόσπορο. Κάποια έγγραφα (δεν ξέρουμε ακριβώς πόσα) χάθηκαν κατά τη μεταφορά τους μέσα στο χάος του Εμφύλιου Πολέμου, και η Σοβιετική Ένωση δεν παρήγαγε ποτέ ένα συστηματικά καταρτισμένο σώμα εγγράφων που να μπορεί να ανταγωνιστεί τις εκδόσεις πηγών των Βρετανών, των Γάλλων, των Γερμανών και των Αυστριακών.¹³ Το δημοσιευμένο υλικό της ρωσικής πλευράς παραμένει έως σήμερα κάθε άλλο παρά πλήρες.

Άλλο ένα διακριτικό γνώρισμα της κρίσης ήταν η εξαιρετικά διαιδαλώδης δομή της. Η κρίση των πυραύλων της Κούβας ήταν αρκούντως περίπλοκη, και όμως αφορούσε μόλις δύο κύριους πρωταγωνιστές (τις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση), συν ένα φάσμα από εντεταλμένους και από υποδεέστερους παίκτες. Η εξιστόρηση τού πώς προέκυψε αυτός ο πόλεμος πρέπει αντιθέτως να ξεδιαλύνει τις πολυμερείς αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε πέντε αυτόνομους παίκτες ίσης σημασίας –τη Γερμανία, την Αυστροουγγαρία, τη Γαλλία, τη Ρωσία και τη Βρετανία–, έξι, αν προσθέσουμε και την Ιταλία, συν διάφορους άλλους στρατηγικά σημαντικούς και εξίσου αυτόνομους κυρίαρχους δρώντες όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα κράτη της Βαλκανικής, μιας περιοχής υψηλής πολιτικής έντασης και αστάθειας στα χρόνια πριν από την έκρηξη του πολέμου.

Έναν ακόμα μαϊνάνδρο γεννά το γεγονός ότι οι διαδικασίες χάραξης πολιτικής στα κράτη που ενεπλάκησαν στην κρίση ήταν συχνά κάθε άλλο παρά διαφανείς. Μπορούμε να στοχαστούμε τον Ιούλιο του 1914 σαν μια «διεθνή» κρίση, όρος που φέρνει στο μυαλό μας μια σειρά από εθνικά κράτη τα οποία συλλαμβάνονται ως οντότητες συμπαγείς, αυτόνομες, διακριτές, όπως οι μπίλιες πάνω στο τραπέζι του μπιλιάρδου. Αλλά οι αυτεξούσιες δομές που παρήγαν την πολιτική στη διάρκεια της κρίσης είχαν βαθιά έλλειψη ενότητας. Υπήρχε αβεβαιότητα (και υπάρχει ως τώρα μεταξύ των ιστορικών) ως προς το πού ακριβώς έδρευε η ισχύς καθορισμού της πολιτικής μέσα στις διάφορες εκτελεστικές λειτουργίες, οι δε «πολιτικές» –ή τουλάχιστον οι ποικίλες πρωτοβουλίες επηρεασμού τους– δεν προέρχονταν κατ' ανάγκη από την κορυφή του συστήματος: μπορούσαν να εκπορευούνται από σαφώς περιφερειακούς τόπους του διπλωματικού μηχανισμού, από στρατιωτικούς διοικητές, από υπουργικούς αξιωματούχους ή ακόμη και από πρέσβεις, οι οποίοι ήταν πολλές φορές αυτοτελείς διαμορφωτές πολιτικής.

Οι σωζόμενες πηγές προσάγουν λοιπόν ένα χάος από υποσχέσεις, απειλές, σχεδιασμούς και προγνώσεις – και αυτό με τη σειρά του μας βοηθά να εξηγήσουμε γιατί η έκρηξη αυτού του πολέμου έχει αποδειχθεί δεκτική μιας τόσο αποπλιστικά μεγάλης ποικιλίας ερμηνειών. Δεν υπάρχει σχεδόν οπτική γωνία για τις καταβολές του πολέμου που να μην μπορεί να βασιστεί σε κάποιο σταχυολόγημα από τις διαθέσιμες πηγές. Και αυτό μας βοηθά με τη σειρά του να εξηγήσουμε γιατί η βιβλιογραφία για τις «καταβολές του Α΄ Π.Π.» έχει αποκτήσει τόσο πελώριο όγκο ώστε κανένας μεμονωμένος ιστορικός (ακόμη κι ένα φανταστικό πρόσωπο με αβίαστη επάρκεια σε όλες

τις απαραίτητες γλώσσες) δεν μπορεί να ελπίζει ότι θα τη διαβάσει στη μια ζωή που του αναλογεί – πριν από είκοσι χρόνια, μια επισκόπηση της ως τότε βιβλιογραφίας αριθμούσε 25.000 βιβλία και άρθρα.¹⁴ Ορισμένες εξιστορήσεις επικεντρώθηκαν στην υπαιτιότητα ενός και μόνου κακόνου κράτους (η Γερμανία υπήρξε η πιο δημοφιλής, αλλά ούτε μία από τις μεγάλες δυνάμεις δεν απέφυγε την απόδοση της κύριας ευθύνης)· άλλοι μοίρασαν το φταίξιμο ολόγυρα ή έψαξαν για ψεγάδια του «συστήματος». Υπήρχε πάντα αρκετή περιπλοκότητα για να κρατά ζωντανή τη συζήτηση. Πέρα δε από τις διαμάχες των ιστορικών, οι οποίες περιστράφηκαν ως επί το πλείστον γύρω από τα ζητήματα της υπαιτιότητας ή της σχέσης ανάμεσα στην ατομική δραστηριότητα και στους δομικούς περιορισμούς, υπάρχει κι ένας σημαντικός σε όγκο σχολιασμός από το πεδίο των διεθνών σχέσεων όπου κεντρική θέση κατέχουν κατηγορίες όπως η αποτροπή, η ύφεση και η παραδρομή, ή καθολικοποιήσιμοι μηχανισμοί όπως η εξισορρόπηση, η διαπραγματεύση και η σύμπλευση. Μολονότι η συζήτηση γύρω από αυτό το θέμα κλείνει πια έναν αιώνα ζωής, δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι έχει ολοκληρώσει τον κύκλο της.¹⁵

Αν όμως η συζήτηση είναι παλιά, το θέμα είναι ακόμα φρέσκο – μάλιστα είναι πιο φρέσκο και επίκαιρο τώρα απ' ό,τι πριν από είκοσι ή τριάντα χρόνια. Οι μεταβολές στον δικό μας κόσμο άλλαξαν το πώς βλέπουμε τα γεγονότα του 1914. Τις δεκαετίες του 1960-1980, γύρω από τα συμβάντα του 1914 συσσωρεύτηκε στη συνείδηση του κόσμου ένα είδος εξωτικής ιστορικής σαγήνης. Ήταν εύκολο να φαντάζεται κανείς την καταστροφή του «τελευταίου καλοκαιριού» της Ευρώπης σαν ένα εδουαρδιανό ιστορικό δράμα. Οι παρωχημένες τελετουργίες και οι φανταχτερές στολές, ο «ορναμενταλισμός» ενός κόσμου που ήταν ακόμα σε μεγάλο βαθμό οργανωμένος γύρω από τις κληρονομικές μοναρχίες, δημιουργούσαν στη μνήμη των σημερινών ένα αίσθημα απόστασης. Σήμαιναν ότι οι πρωταγωνιστές ήταν άνθρωποι ενός άλλου, εκλιπόντος κόσμου. Εμφιλοχώρησε η υπόθεση ότι, αν τα καπέλα των ηθοποιών ήταν πλουμισμένα με φανταχτερά πράσινα φτερά στρουθοκαμήλου, τότε ίσως οι σκέψεις και τα κίνητρά τους ήταν ανάλογης ποιότητας.¹⁶

Και όμως, εκείνο που αναπόφευκτα εντυπωσιάζει κάθε αναγνώστη του εικοστού πρώτου αιώνα ο οποίος παρακολουθεί την πορεία της θερινής κρίσης του 1914, είναι ο αυτόχρημα μοντέρνος χαρακτήρας της. Ξεκίνησε με μια ομάδα αυτόχειρων βομβιστών και με μια αυτοκινητοπομπή. Πίσω από τη βιαιοπραγία του Σαράγεβου υπήρχε μια δηλωμένα τρομοκρατική οργάνωση που υμνούσε τη θυσία, τον θάνατο και την εκδίκηση· όμως αυτή η οργάνωση ήταν εξωεδαφική, χωρίς σαφή γεωγραφική ή κρατική τοποθεσία· ήταν σκορπισμένη σε πυρήνες εκατέρωθεν της μεθορίου δύο κρατών, δεν υπόκειτο σε λογοδοσία, και οι δεσμοί της με την όποια κυρίαρχη κυβέρνηση ήταν έμμεσοι, κρυφοί και οπωσδήποτε πολύ δυσδιάκριτοι για τους απέξω. Θα μπορούσε

τελικά να πει κανείς ότι ο Ιούλιος του 1914 μάς είναι λιγότερο μακρινός –λιγότερο δυσανάγνωστος– τώρα απ’ ό,τι τη δεκαετία του 1980. Από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και δώθε το σύστημα πλανητικής διπολικής σταθερότητας έχει δώσει τη θέση του σε μια πιο περίπλοκη και απρόβλεπτη διάταξη δυνάμεων, η οποία περιλαμβάνει αυτοκρατορίες σε παρακμή και ανερχόμενες δυνάμεις – μια κατάσταση πραγμάτων που ωθεί προς συγκρίσεις με την Ευρώπη του 1914. Αυτές οι μετατοπίσεις της προοπτικής μάς κάνουν να ξανασκεφτούμε το αφήγημα του πώς ο πόλεμος ήρθε στην Ευρώπη. Το ότι αποδεχόμαστε αυτή την πρόκληση δεν σημαίνει ότι υιοθετούμε έναν χυδαίο παροντισμό ο οποίος αναδημιουργεί το παρελθόν για να καλύψει τις ανάγκες του παρόντος, αλλά ότι αναγνωρίζουμε τα γνωρίσματα εκείνα του παρελθόντος για τα οποία το νέο μας σημείο θέασης μπορεί να μας επιτρέψει μια πιο καθαρή εικόνα.

Ένα από αυτά είναι το βαλκανικό θέατρο της απαρχής του πολέμου. Η Σερβία είναι από τα τυφλά σημεία της ιστοριογραφίας της Ιουλιανής Κρίσης. Τη δολοφονία του Σαράγεβου πολλές εξιστορήσεις την αντιμετωπίζουν σαν ένα σκέτο πρόσχημα, σαν ένα συμβάν που λίγο επέδρασε στις πραγματικές δυνάμεις οι οποίες αλληλεπιδρώντας οδήγησαν στη σύρραξη. Σε μια λαμπρή πρόσφατη εξιστόρηση της έκρηξης του πολέμου το 1914 οι συγγραφείς αποφαίνονται ότι «οι σκοτωμοί [στο Σαράγεβο] από μόνοι τους δεν προκάλεσαν τίποτα. Εκείνο που οδήγησε τα έθνη στον πόλεμο ήταν η χρήση αυτού του γεγονότος».¹⁷ Η περιθωριοποίηση της σερβικής και άρα της ευρύτερης βαλκανικής διάστασης της υπόθεσης άρχισε κατά την ίδια την Ιουλιανή Κρίση, η οποία ξεκίνησε σαν απόκριση στους φόνους του Σαράγεβου αλλά μετά άλλαξε γρανάζι και μπήκε σε μια γεωπολιτική φάση, στην οποία η Σερβία και οι πράξεις της κατείχαν δευτερεύουσα θέση.

Και η ηθική μας πωξίδα έχει αλλάξει επίσης. Το γεγονός ότι από τη νίκη στον πόλεμο ένα από τα κράτη που αναδύθηκαν ήταν η κυριαρχούμενη από τους Σέρβους Γιουγκοσλαβία έμοιαζε να δικαιώνει σιωπηρά την πράξη του ανθρώπου που είχε πατήσει τη σκανδάλη στις 28 Ιουνίου – σίγουρα αυτή ήταν η άποψη των γιουγκοσλαβικών αρχών, οι οποίες σήμαναν το σημείο όπου το έκανε αυτό με δυο μπρούτζινες πατημασιές και με μια αναμνηστική πλάκα που τιμούσε τα «πρώτα βήματα» του δολοφόνου «προς τη γιουγκοσλαβική ελευθερία». Σε μια εποχή όπου η εθνική ιδέα ήταν ακόμα γεμάτη υποσχέσεις, υπήρχε διαισθητική συμπάθεια προς τον νοτιοσλαβικό εθνικισμό και πολύ λίγα καλά αισθήματα για τη δυσκίνητη πολυεθνική κοινοπολιτεία της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας. Οι γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι της δεκαετίας του 1990 μάς ξαναθύμισαν τη φονικότητα του βαλκανικού εθνικισμού. Μετά τη Σρεμπρένιτσα και την πολιορκία του Σαράγεβου έχει γίνει πιο δύσκολο να σκεφτόμαστε τη Σερβία σαν το απλό αντικείμενο ή θύμα της πολιτικής της μεγάλων δυνάμεων, και πιο εύκολο να συλλάβουμε τον σερβικό εθνικισμό ως μια αυτοδύναμη ιστορική δύναμη. Κοιτώντας μέσα από το πρίσμα της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχουμε την τάση να δούμε με μεγαλύτερη συμπάθεια

—ή τουλάχιστον με λιγότερη περιφρόνηση— απ’ όσο παλιά το εκλιπόν αυτοκρατορικό μωσαϊκό της αυβουργικής Αυστροουγγαρίας.

Τέλος, ίσως τώρα να μην είναι τόσο αυτονόητο ότι πρέπει να θεωρούμε τους δύο σκοτωμούς του Σαράγεβου σαν ένα απλό ατυχές περιστατικό που δεν μπορεί να διέθετε πραγματικό αιτιακό βάρος. Η επίθεση στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου τον Σεπτέμβριο του 2001 έδειξε πως ένα μεμονωμένο, συμβολικό συμβάν —όσο βαθιά ενταγμένο και αν είναι σε ευρύτερες ιστορικές διεργασίες— μπορεί ν’ αλλάξει αμετάκλητα την πολιτική ζωή, καθιστώντας ξεπερασμένες τις παλιές εναλλακτικές και προκίζοντας νέες με μια καινοφανή πειστικότητα. Το να ξαναβάλουμε το Σαράγεβο και τα Βαλκάνια στο κέντρο αυτής της υπόθεσης δεν σημαίνει ότι δαιμονοποιούμε τους Σέρβους ή τους κρατικούς τους λειτουργούς, ούτε μας απαλλάσσει από την υποχρέωση να κατανοήσουμε τις δυνάμεις που επιδρούσαν πάνω και μέσα σ’ εκείνους τους Σέρβους πολιτικούς, αξιωματούχους και αγωνιστές, η συμπεριφορά και οι αποφάσεις των οποίων συνέβαλαν στον προσδιορισμό του τι συνέπειες θα είχαν οι εκτελέσεις του Σαράγεβου.

Το βιβλίο λοιπόν αυτό προσπαθεί να κατανοήσει την Ιουλιανή Κρίση του 1914 ως ένα μοντέρνο γεγονός, το πιο σύνθετο της μοντέρνας εποχής, ίσως και κάθε εποχής ως τα τώρα. Ασχολείται λιγότερο με το γιατί συνέβη ο πόλεμος και περισσότερο με το πώς επήλθε. Τα ερωτήματα του γιατί και του πώς είναι λογικά αζεχώριστα, μας οδηγούν όμως προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Το ερώτημα πώς μάς καλεί να παρακολουθήσουμε με προσοχή τις διαδοχικές αλληλεπιδράσεις που παρήγαγαν ορισμένα αποτελέσματα. Το ερώτημα γιατί, αντιθέτως, μας καλεί να αναζητήσουμε μακρινά και κατηγορικά αίτια: ιμπεριαλισμός, εθνικισμός, εξοπλισμοί, συμμαχίες, υψηλή χρηματοοικονομική, ιδέες περί εθνικής τιμής, μηχανική των επιστρατεύσεων. Η προσέγγιση του γιατί αποφέρει ορισμένη αναλυτική σαφήνεια αλλά έχει και παραμορφωτική επίδραση, γιατί γεννά την ψευδαίσθηση αιτιώδους πίεσης η οποία αυξάνεται σταθερά: οι παράγοντες στοιβάζονται ο ένας πάνω στον άλλον, συμπιέζοντας τα γεγονότα: οι πολιτικοί δράστες γίνονται απλοί εκτελεστές κάποιων δυνάμεων που έχουν παγιωθεί από καιρό και ξεφεύγουν από τον έλεγχό τους.

Η ιστορία που διηγείται αυτό το βιβλίο είναι, αντιθέτως, κορεσμένη από δραστηκότητα. Οι βασικοί λήπτες αποφάσεων —βασιλιάδες, αυτοκράτορες, υπουργοί Εξωτερικών, πρέσβεις, στρατιωτικοί διοικητές και ένα πλήθος από μικρότερους αξιωματούχους— πορεύτηκαν προς τον κίνδυνο με προσεκτικά, υπολογισμένα βήματα. Η έκρηξη του πολέμου ήταν η κορύφωση αλυσίδων αποφάσεων που τις πήραν πολιτικοί δράστες με συνειδητούς στόχους, οι οποίοι διέθεταν έναν βαθμό αναστοχασμού, αναγνώριζαν την ύπαρξη μιας γκάμας εναλλακτικών και διαμόρφωναν τις καλύτερες κρίσεις που μπορούσαν στη βάση των καλύτερων πληροφοριών που διέθεταν. Ο εθνικισμός, οι εξοπλισμοί, οι συμμαχίες και τα χρηματοοικονομικά ήταν όλα κομμάτι της ιστορίας, αλλά

μπορούν να αποκτήσουν πραγματικό εξηγητικό βάρος μόνο εάν ιδωθούν ως παράγοντες που διαμόρφωσαν τις αποφάσεις οι οποίες –συνδυαζόμενες– έκαναν να ξεσπάσει ο πόλεμος.

Ένας Βούλγαρος ιστορικός των Βαλκανικών Πολέμων παρατήρησε πρόσφατα ότι «άπαξ και θέσουμε το ερώτημα “γιατί”, η ενοχή γίνεται το εστιακό σημείο».¹⁸ Τα ζητήματα της ενοχής και της ευθύνης για την έκρηξη του πολέμου μπήκαν σε αυτή την ιστορία προτού ακόμα αρχίσει ο πόλεμος. Όλο το υλικό των πηγών είναι γεμάτο από επιρρίψεις ευθυνών (επρόκειτο για έναν κόσμο όπου απέδιδαν πάντοτε επιθετικές προθέσεις στον αντίπαλο και αμυντικές στον εαυτό τους), και το Άρθρο 231 της Συνθήκης των Βερσαλλιών, εκφέροντας μια κρίση, εξασφάλισε ότι το ζήτημα της «ενοχής για τον πόλεμο» θα εξακολουθούσε να δεσπόζει. Και εδώ πάλι, η επικέντρωση στο πώς προτείνει μια εναλλακτική προσέγγιση: ένα ταξίδι μέσα στα συμβάντα που δεν εμπνέεται από την ανάγκη να συνταχθεί ένα φύλλο κατηγοριών εναντίον του άλφα ή του βήτα κράτους ή ατόμου, αλλά που θέλει να εντοπίσει τις αποφάσεις οι οποίες οδήγησαν στον πόλεμο και να καταλάβει τις συλλογιστικές ή τα συναισθήματα πίσω από αυτές. Αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλείονται τελείως τα ζητήματα ευθύνης από την πραγμάτευση: ο στόχος είναι να κάνουμε τις απαντήσεις στο γιατί να φυτρώσουν, κατά κάποιον τρόπο, μέσα από τις απαντήσεις στο πώς, και όχι το ανάποδο.

Αυτό το βιβλίο διηγείται την ιστορία του πώς ήρθε ο πόλεμος στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ανιχνεύει τα μονοπάτια προς τον πόλεμο μέσα από μια πολυστρωματική αφήγηση που περιλαμβάνει τα κύρια κέντρα αποφάσεων της Βιέννης, του Βερολίνου, της Αγίας Πετρούπολης, του Παρισιού, του Λονδίνου και του Βελιγραδίου, με σύντομα πετάγματα στη Ρώμη, στην Κωνσταντινούπολη και στη Σόφια. Χωρίζεται σε τρία μέρη. Το 1ο μέρος εστιάζει στους δύο ανταγωνιστές, τη Σερβία και την Αυστροουγγαρία, που η διένεξή τους έδωσε τη σπίθα που άναψε τη σύρραξη, και ακολουθεί την αλληλεπίδρασή τους ως την παραμονή των δολοφονιών του Σαράγεβου. Το 2ο μέρος διακόπτει την αφηγηματική προσέγγιση για να θέσει τέσσερα ερωτήματα σε τέσσερα κεφάλαια: πώς επήλθε η πόλωση της Ευρώπης σε αντίμαχους συνασπισμούς; Πώς παρήγαν την εξωτερική τους πολιτική οι κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών κρατών; Πώς κατέληξαν τα Βαλκάνια –μια περιφερειακή περιοχή μακριά από τα ευρωπαϊκά κέντρα ισχύος και πλούτου– να γίνουν το θέατρο μιας κρίσης τέτοιου μεγέθους; Πώς ένα διεθνές σύστημα που έδινε την εντύπωση ότι έμπαινε σε μια εποχή ύφεσης γέννησε έναν γενικευμένο πόλεμο; Το 3ο μέρος ξεκινά με τις δολοφονίες του Σαράγεβου και αφηγείται την ίδια την Ιουλιανή Κρίση, εξετάζοντας τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα κύρια κέντρα αποφάσεων και φέρνοντας στο φως τους υπολογισμούς, τις παρανοήσεις και τις αποφάσεις που οδήγησαν την κρίση από τη μια φάση στην άλλη.

Αποτελεί κεντρική άποψη του βιβλίου ότι τα συμβάντα του Ιουλίου του 1914 γίνονται κατανοητά μόνο όταν φωτίσουμε τις διαδρομές που έκαναν οι βασικοί λήπτες των αποφάσεων. Για να το κάνουμε αυτό, πρέπει να κάνουμε κάτι παραπάνω από το να ξαναπεριγηθούμε τις διαδοχικές διεθνείς «κρίσεις» που προηγήθηκαν της έκρηξης του πολέμου – πρέπει να καταλάβουμε πώς βιώθηκαν τα γεγονότα εκείνα και πώς υφάνθηκαν μέσα σε αφηγήσεις οι οποίες δόμησαν τις αντιλήψεις και ενέπνευσαν τις συμπεριφορές. Γιατί οι άντρες που οι αποφάσεις τους οδήγησαν την Ευρώπη στον πόλεμο συμπεριφέρθηκαν και είδαν τα πράγματα έτσι και όχι αλλιώς; Οι φόβοι και τα κακά προαισθήματα που βρίσκουμε να εκφράζονται σε τόσο πολλές πηγές, πώς δένουν με την αλαζονεία και το κόρδωμα που συναντάμε – συχνά στα ίδια ακριβώς πρόσωπα; Γιατί πλευρές τόσο εξωτικές της προπολεμικής διεθνούς σκηνης όπως το Αλβανικό Ζήτημα και το «βουλγαρικό δάνειο» είχαν τόση σημασία, και πώς συνδυάζονταν στο μυαλό αυτών που είχαν πολιτική εξουσία; Όταν οι λήπτες των αποφάσεων μακρηγορούσαν πάνω στη διεθνή κατάσταση ή στις έξωθεν απειλές, έβλεπαν κάτι πραγματικό ή προέβαλλαν τους δικούς τους φόβους και πόθους στους αντιπάλους τους, ή και τα δύο; Στόχος μου ήταν να παραστήσω όσο γίνεται πιο ζωντανά τις εξαιρετικά δυναμικές «θέσεις απόφασης» τις οποίες κατείχαν οι βασικοί δράστες πριν και κατά το καλοκαίρι του 1914.

Μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα πρόσφατα γραπτά για το θέμα υποστήριξαν ότι ο πόλεμος αυτός όχι μόνο δεν ήταν αναπόδραστος αλλά στην πραγματικότητα ήταν «μη πιθανός» – τουλάχιστον ώσπου τελικά συνέβη.¹⁹ Από αυτό συνάγεται ότι η σύρραξη δεν ήταν συνέπεια μιας επιδείνωσης μακράς διάρκειας αλλά κραδασμών βραχείας διάρκειας του διεθνούς συστήματος. Είτε δεχθεί κανείς αυτή την άποψη είτε όχι, έχει το καλό ότι ανοίγει την ιστορία σ' ένα στοιχείο ενδεχομενικότητας. Και ναι μεν ισχύει σίγουρα ότι κάποιες από τις εξελίξεις που εξετάζω σε αυτό το βιβλίο δείχνουν ασυζητητί προς την κατεύθυνση αυτού που συνέβη το 1914, αλλά υπάρχουν άλλα διανύσματα προπολεμικής αλλαγής που προΐδεάζουν για άλλες εκβάσεις, οι οποίες δεν πραγματοποιήθηκαν. Έχοντας αυτό υπόψη, το βιβλίο θέλει να δείξει με ποιον τρόπο συγκεντρώθηκαν τα κομμάτια εκείνα αιτιότητας που, άπαξ και συναρμολογήθηκαν, επέτρεψαν στον πόλεμο να συμβεί· αλλά θέλει να το κάνει αυτό χωρίς να επικαθορίσει την έκβαση. Προσπάθησα να μη λησμονήσω ούτε στιγμή το γεγονός ότι οι άνθρωποι, τα συμβάντα και οι δυνάμεις που περιγράφονται σε αυτό το βιβλίο κουβαλούσαν μέσα τους τα σπέρματα άλλων, ίσως λιγότερο φοβερών μελλούμενων.